

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ ՄՀԵՐ
ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ
ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ ՅՈՒԼԻԱ
Հայաստանի ազգային գրադարան

ԱՐՑԱԽԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ՄԱՍԻՆ
«ԿԱՃԱՌ» ԳԻՏԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆԻ ՇՏԵՄԱՐԱՆՆԵՐԸ
ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ԵՎ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐԸ

Բանալի բառեր՝ գրադարանային շտեմարաններ, թվայնացում, արխիվային կառավարում, տեղեկատվական անվտանգություն, պատերազմական ժառանգություն, գիտահետազոտական գործունեություն, մշակութային ժառանգության պահպանում, միջազգային փորձ, հետազոտական մեթոդաբանություն, տեղեկատվական պատերազմ:

Keywords: library repositories, digitization, archival management, information security, war heritage, scientific research activity, cultural heritage preservation, international experience, research methodology, information warfare.

Ներածություն

Թեմայի արդիականությունը: Ադրբեջանա-թուրքական ագրեսիայի ընթացքում 2020 թվականի սեպտեմբերի 27-ի և 2023 թվականի սեպտեմբերի 19-ի հաջորդական ռազմարշավների հետևանքով Արցախի Հանրապետության ինքնիշխան տարածքի բռնազավթումը և արցախցիների բռնի տեղահանությունը հայկական պետականության համար ստեղծել են անվտանգային-պաշտպանական բարդագույն մարտահրավերներ: Ադրբեջանը Թուրքիայի համակողմանի աջակցությամբ ձգտում է ամրապնդել իր ագրեսիվ պատերազմի անընդունելի հետևանքները և Հայաստանի Հանրապետության դեմ շարունակում է մղել հիբրիդային պատերազմ, որի առանցքային ճակատներից մեկը տեղեկատվական-քարոզչական դաշտն է:

Այս պատերազմում հետևողականորեն խեղաթուրվում են հակամարտության պատմական փաստերը, կեղծվում է պատմական նյութը, և վիթխարի միջոցներ են ծախսվում համաշխարհային գիտական համակարգի և հասարակական կարծիքի վրա ազդելու համար: Հատկապես վտանգված է Արցախի պաշտպանության բանակի վերաբերյալ գիտատեղեկատվական նյութերի պահպանումը, հանրահռչակումը և հետազոտությունը, ինչը հանդիսանում է ոչ միայն գիտական, այլև ռազմավարական առաջնահերթություն:

Արցախի բռնազավթված տարածքների վիթխարի մշակութային ժառանգության կորուստը ստիպում է վերանայել և վերստին արժեքավորել մեր մտավոր ժառանգության փրկությանն ուղղված քայլերը: Այս առումով հրատապ է ոչ միայն նյութական արժեքների

պահպանումը, այլև Արցախի պատմության, պաշտպանական-անվտանգային հիմնահարցերի, հասարակական գործընթացների վերաբերյալ գիտական նյութերի հետազոտությունը, վերլուծությունը և դրանց մատչելիությունն ապահովելու նպատակով համակարգված աշխատանքների իրականացումը:

«Կաճառ» գիտական կենտրոնի գրադարանի և շտեմարանների առկայությունը կարևոր է Արցախի պաշտպանության բանակի գործունեության և պատմության ուսումնասիրության, ինչպես նաև այն տեղեկատվության պահպանման համար, որը թիրախավորվում է թշնամու քարոզչական հարձակումներով: Այս խնդիրների լուծումը պահանջում է գիտական համայնքի, պետական և հասարակական կառույցների համատեղ ջանքերը՝ գիտական հետազոտությունների, պատմական փաստերի ճշգրիտ ներկայացման և միջազգային հանրությանը դրանց մատուցման միջոցով:

ՀՀ-ի, Մփյուռքի, ինչպես նաև իրենց կառավարությունների շահադիտական քաղաքականությունը մերժող հասարակությունները զգում են Արցախի պատմության, հակամարտության, պաշտպանական-անվտանգային հիմնահարցերի վերաբերյալ ճշգրիտ տեղեկությունների և գիտական եզրահանգումների կարիքը: Այս համատեքստում «Կաճառ» գիտական կենտրոնի գործունեությունը նպատակաուղղված է ոչ միայն Արցախի վերաբերյալ գիտաճանաչողական միջոցառումների կազմակերպմանը, այլև բուհերի ուսանողների համար դասախոսությունների, գրքերի շնորհանդեսների, միջազգային գիտաժողովների, ինչպես նաև գիտական հիմնարկների ու անհատ հետազոտողների հետ համագործակցության խորացմանը:

Ներկայիս մարտահրավերների պայմաններում ակնհայտորեն պահանջված է առկա գիտական, մշակութային և տեղեկատվական ռեսուրսների մոբիլիզացումը՝ Արցախի պատմության և պաշտպանության հետ կապված նյութերը պահպանելու, հանրահռչակելու և հետագա գիտահետազոտական աշխատանքների ամուր հիմք ստեղծելու համար: Այս առումով Արցախի Հանրապետության պաշտպանության բանակի վերաբերյալ տեղեկությունների պահպանումն երիցս անհրաժեշտ է, ինչը դարձել է «Կաճառ» գիտական կենտրոնի գրադարանի գործունեության առաջնահերթությունը:

Հետազոտության նպատակը, մեթոդաբանությունը և աղբյուրագիտական հիմքը: Ներկայացվող հետազոտության հիմնական նպատակն է ուսումնասիրել Արցախի Հանրապետության պաշտպանության բանակի վերաբերյալ գիտատեղեկատվական նյութերի պահպանման, հանրահռչակման և հետազոտության խնդիրները՝ հաշվի առնելով միջազգային փորձը և ժամանակակից գրադարանագիտության զարգացումները: Հետազոտությունն ուղղված է նաև մշակութային ժառանգության պաշտպանության արդյունավետ մեխանիզմների մշակմանը՝ տեղեկատվական անվտանգության տեսանկյունից:

Մեթոդաբանությունը: Հետազոտության շրջանակում կիրառվել են մի շարք ակադեմիական մեթոդներ, ներառյալ՝

- **Փաստագրական մեթոդ**՝ Արցախի պաշտպանության բանակի մասին առկա նյութերի հավաքագրման, վերլուծության և համադրման նպատակով,

• **Պատմահամեմատական մեթոդ**՝ տարբեր պատմական ժամանակաշրջաններում գրադարանային կառավարման և տեղեկատվական համակարգերի փորձի ուսումնասիրության համար,

• **Վերլուծական մեթոդ**՝ գրադարանային շտեմարանների կառավարման արդյունավետության գնահատման նպատակով,

• **Համակարգային մոտեցում**՝ տեղեկատվական անվտանգության և մշակութային ժառանգության պաշտպանության համակարգային մեխանիզմների բացահայտման համար:

Աղբյուրագիտական հիմքը: Հետազոտության հիմքում ընկած են բազմաբնույթ աղբյուրներ, այդ թվում՝ Արցախի պաշտպանության բանակի գործունեության մասին պատմական և արխիվային փաստաթղթեր, գրադարանային կառավարման միջազգային լավագույն փորձի վերաբերյալ գիտական որոշ ուսումնասիրություններ, Հայաստանի ազգային գրադարանի, ՀՀ ԳԱԱ հիմնարար գիտական գրադարանի, ինչպես նաև հայաստանյան և արտասահմանյան բուհական գրադարանների թվայնացման և արխիվացման փորձն ընդհանրացնող հրապարակումները, տեղեկատվական անվտանգության և տեղեկատվական պատերազմների վերաբերյալ գիտական ուսումնասիրությունները, ոլորտի փորձագետների, ռազմական պատմաբանների և գրադարանագետների հետ հարցազրույցները:

Այս մեթոդական և աղբյուրագիտական հիմքը հնարավորություն է տալիս համակողմանիորեն վերլուծել Արցախի պաշտպանության բանակի վերաբերյալ գիտատեղեկատվական շտեմարանների կառավարման հիմնախնդիրները և մշակել դրանց պահպանման ու զարգացման ռազմավարական ուղիները:

Գրադարանի ստեղծման աշխատանքները մեկնարկել են Կենտրոնի հիմնադրման օրից՝ 2006 թ. փետրվարի 20-ին, երբ նախաձեռնող խմբի անդամները գրքեր նվիրաբերեցին այդ նպատակով: Գրադարանի համալրման, ֆոնդերի ձևավորման, ռազմական գիտելիքների հավաքման, արխիվացման և պահպանման խնդիրներին պարբերաբար անդրադարձներ են եղել Կենտրոնի ղեկավարի հաշվետվություններում, գրադարանի աշխատակիցների հաղորդումներում և «Կաճառ» տեղեկագրի (2007-ից՝ տարեգրքի) հրապարակումներում [Մկրտչյան, 2006, № 1]: Տեղեկագրի յուրաքանչյուր համարում «*Գիտական կենտրոնի գրադարանը համալրվում է*» խորագրի տակ տպագրվել են գրադարանին ընծայված գրքերի ցանկերը և նվիրատուների անունները: Հայտարարվել է Շուշիում համահայկական նշանակության գրադարանի և Արցախի պատմության արխիվի հիմնադրման բարձր գաղափարը, որով կոչ էր արվում յուրաքանչյուրին մասնակից լինել այս համազգային մշակութային նախաձեռնությանը [նույն տեղում, 8]: Կարճ ժամանակամիջոցում և առանց որևէ ֆինանսական աջակցության հավաքվել են շուրջ 1000 կտոր գիրք և գիտական ամսագրեր, տասնյակ անուն պարբերականների հավաքածուներ [Հարությունյան, 2006, № 4, 1]: Հետազոտական ռեսուրսների կովկասյան կենտրոնների (ՀՌԿԿ) Երևանի կենտրոնի տեղեկատվության մասնագետ, գրադարանավար Գ. Խաչատրյանը գրադարանի համար ուղարկել է գրքերի առաջին խմբաքանակը՝ հիմնական

նում ԶԼՄ-ի Կովկասյան ինստիտուտի հրատարակությունները [Ստացվեց գրքերի առաջին խմբաքանակը, 2006, № 5, 4]: Արդեն սեպտեմբեր ամսում գրքային ֆոնդը մոտեցել է 3000 միավորի սահմանագծին՝ «Կաճառ» գիտական կենտրոնի նվիրյալ աշխատակիցների ջանքերի և անհատ բարեգործների նվիրատվությունների շնորհիվ: Այսպես՝ «Մետաքս» ՓԲԸ տնօրեն Վ. Միմոնյանը, ըմբռնումով մոտենալով Շուշիում ֆունդամենտալ գրադարան ստեղծելու մեր ձգտումներին, նվիրաբերել է շուրջ 500 կտոր գիրք և գրադարակներ: Գրադարանային գործի երկարամյա սպասավոր, այնուհետև զինծառայող Ռ. Մնացականյանը հատկացրել է մոտ 50 կտոր նեղ մասնագիտական գրականություն [Ֆունդամենտալ գիտական գրադարանի ստեղծման ճանապարհին, 2006, №7, 1]:

Զուգահեռաբար ստեղծվել է նաև անձնական ծագման առաջին ֆոնդը: Մանկավարժ Զ. Միրզոյանը «Կաճառ» գիտական կենտրոնի արխիվին մշտական պահպանության է հանձնել հոր՝ Երվանդ Միրզոյանի կենսագործունեությանը վերաբերող փաստաթղթեր, նամակներ, հին թերթերի կտրածոներ, պատմական թեմատիկայով զանազան նյութեր, ստեղծագործությունների ձեռագրեր, իսկ գրադարանին՝ մի քանի տասնյակ կտոր գրականություն [Ք. Յու., 2006, № 7,1]:

Արդեն նույեմբերին գրադարանային ֆոնդը մոտեցել է հինգ հազար միավորի սահմանագծին: Բացի տեղեկագրի նշված խորագրի ներքո հրապարակված 187 կտոր գրականությունից, գրադարանը համալրվել է բազմաթիվ այլ նվիրատուների մասհանումների շնորհիվ: Այսպես՝ արձակագիր Մաքսիմ Հովհաննիսյանը հատկացրել է 40 միավոր, հետազայում՝ ևս 60 միավոր գրականություն: Փոխանակման ֆոնդերից գրականության փոխանակումների առաջին փորձը ձեռնարկվել է Հովհ. Թումանյանի անվան հանրապետական մանկական գրադարանի հետ, ինչի շնորհիվ 50 կտոր գրքերի համալրում է եղել [Ք. Յու., 2006, № 9,1]:

Պատմության արխիվի կազմակերպումը, որպես Արցախի Հանրապետության գիտական ներուժի զարգացման համար գիտական հիմքերի ստեղծման կարևորագույն միջոց, կարևորվել է, ինչին կարող էին նպաստել և պետությունը, և հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունները, և անհատները [Մկրտչյան, 2006, № 9, 1]:

Գրադարանի և պատմության արխիվի կայացման ուղղությամբ ձեռնարկված ջանքերի մասին հաղորդվել է կենտրոնի ղեկավարի ընթացիկ հաշվետվության մեջ: Մասնավորապես, արձանագրվել է, որ գրքային ֆոնդը հատել է տասը հազար միավորի շեմը [Հարությունյան, 2008, 12]:

Գրադարանի աշխատակցուհի Լուսյա Հովհաննիսյանի հաղորդման մեջ մանրամասն տեղեկություններ են ներկայացվել կատարված աշխատանքների ու հեռանկարների մասին [Հովհաննիսյան, 2008, 227-230]: Հատկանշական է, որ գրքերի և պարբերական հրատարակությունների ամենամեծ հավաքածուն ռազմագիտության ոլորտից էր՝ առանցքում ունենալով Պաշտպանության բանակի վերաբերյալ նյութերը:

Գրքերի շնորհանդեսների կազմակերպումը նպատակ ուներ ընդլայնել հետաքրքրությունը տպագիր ժառանգության նկատմամբ, ամրապնդել կապը ընթերցող-

ների ու ստեղծագործողների միջև: Այդ համատեքստում կարևորվել է նաև նման միջոցառումներին Կենտրոնի գիտաշխատողների ակտիվ մասնակցությունը և այդօրինակ մշակութային նախաձեռնությունների հանրահռչակումը [Ղուլյան, 2014, 231]:

Ծավալի սահմանափակումը հնարավորություն չի տալիս ներկայացնել գրադարանի ու արխիվի կայացման բոլոր առանձնահատկությունները և ուշագրավ մանրամասները, որոնք ցանկության դեպքում կարելի է գտնել Կենտրոնի պաշտոնական հրատարակություններում, որոնք հասանալի են Հայաստանի ազգային գրադարանի «Հայկական շարունակական հրատարակությունների համահավաք գրացուցակ» էլեկտրոնային շտեմարանում [Հայկական շարունակական հրատարակությունների համահավաք գրացուցակ]:

«Կաճառ» գիտական կենտրոնի գրադարանում առանձնահատուկ տեղ ու նշանակություն էր տրվում ռազմական գիտությանը և, մասնավորապես, պաշտպանության բանակին նվիրված գրականությանը և արխիվային նյութերին: Այդ մասին հանգամանալից տեղեկություններ կան ինչպես համանուն տարեգրքի համարներում, այնպես էլ առանձին ուսումնասիրողների գիտական հոդվածներում [Ավանեսով, 2016, 461-464; Ավանեսով, 2017, 21-26]:

Հատուկ ուշադրության կենտրոնում պահելով ռազմագիտական գիտելիքների հանրահռչակման և շրջանառման խնդիրները՝ ժողովվել են Պաշտպանության բանակի մասին հանրամատչելի գրականություն, պաշտոնական փաստաթղթեր և հրատարակություններ, գիտական ուսումնասիրություններ ու մենագրություններ, հուշագրություններ, վավերագրական վկայություններ, մի խոսքով՝ այլևայլ այնպիսի նյութեր, որոնք օգտակար կարող էին լինել ռազմական պատմության ուսումնասիրության համար:

Երևանում գիտական կենտրոնի գործունեության վերսկսման համար կարևորվում է ժամանակակից գրադարանագիտության զարգացումների տեղայնացումը: Ժամանակակից գրադարանագիտությունը շարունակում է զարգանալ տեղեկատվական տեխնոլոգիաների և գիտական հետազոտությունների դաշտում՝ ապահովելով տվյալների պահպանման, կառավարման և տարածման նոր հնարավորություններ: Ակնհայտ է, որ տեղեկատվական դարաշրջանում գրադարաններն այլևս պարզապես տպագիր աղբյուրների պահպանման կենտրոններ չեն. դրանք վերածվել են բազմաֆունկցիոնալ գիտական միջավայրերի, որոնք ապահովում են տեղեկատվական ծառայությունների ամբողջական ցիկլ:

Գրադարանագիտության նոր ուղղությունները պայմանավորված են թվայնացման գլոբալ գործընթացներով: Մեծածավալ թվային արխիվների և տվյալների շտեմարանների ստեղծումը հնարավորություն է տալիս ապահովելու նյութերի մատչելիությունը տարբեր հետազոտական խմբերի համար՝ անկախ աշխարհագրական դիրքից: Այս համատեքստում կարևոր տեղ է զբաղեցնում թվային գրադարանների (digital libraries) զարգացումը, որը թույլ է տալիս պահպանել և տրամադրել ոչ միայն տեքստային, այլև մուլտիմեդիա, աուդիո և տեսապատկերային նյութեր:

Մեկ այլ առանցքային ուղղություն է արհեստական բանականության և մեքենայական ուսուցման ներմուծումը գրադարանային գործի մեջ: Օրինակ՝ գրադարանային

կառավարման բազմաթիվ համակարգեր (ինչպիսիք են Ex Libris Alma, Koha և WorldCat) արդեն իսկ կիրառում են ավտոմատացված կատալոգավորում, օգտատերերի վարքագծի վերլուծություն և առաջարկությունների ալգորիթմներ: Արհեստական բանականության վրա հիմնված որոնման համակարգերը թույլ են տալիս օգտագործողներին ավելի արագ և ճշգրիտ գտնել անհրաժեշտ տեղեկատվությունը՝ նույնիսկ բարդ հարցումների դեպքում: Զուտ ազգային ԱԲ ստեղծելու ուղղությամբ ՀՀ-ում տարվող աշխատանքները ոլորտի զարգացման հեռանկարներ են բացում:

Բացի այդ, բաց հասանելիության (open access) և բաց տվյալների (open data) նախաձեռնությունները էապես փոխում են գրադարանագիտության ավանդական դերը: Այս մոտեցումները նպաստում են գիտական տեղեկատվության ազատ շրջանառությանը, ինչը հատկապես կարևոր է ռազմական, պատմական և հասարակագիտական հետազոտությունների համար: Նման համակարգերի օրինակներ են՝ OpenAIRE, CORE, arXiv և HAL շտեմարանները, որոնք ապահովում են գիտական հրապարակումների ազատ հասանելիությունը:

Ժամանակակից գրադարանների կառավարման մեջ մեծ նշանակություն ունի նաև բլոկչեյն տեխնոլոգիայի կիրառումը, որը թույլ է տալիս ստեղծել ապացուցելի, անփոփոխ և անվտանգ գրառումների համակարգեր: Բլոկչեյնը կարող է օգտագործվել հեղինակային իրավունքի պաշտպանության, վավերական աղբյուրների նույնականացման և գրադարանային փոխանակման գործընթացների համար:

Կարելի է նշել, որ գրադարանագիտության նոր ուղղությունները պայմանավորված են տեխնոլոգիական նորարարություններով և տեղեկատվության կառավարման փոփոխություններով: Ռազմական պատմության պահպանման տեսանկյունից «Կաճառ» գիտական կենտրոնի գրադարանը կարող է օգտվել այս ժամանակակից մոտեցումներից՝ ապահովելով տվյալների թվայնացում, կառավարման ավտոմատացում և միջազգային գիտական համագործակցության ընդլայնում:

Թվայնացման գործընթացները և արխիվային կառավարման մոդելները

Ժամանակակից գրադարանագիտության առանցքային ուղղություններից մեկը թվայնացումն է, որը հնարավորություն է տալիս ոչ միայն պահպանել ֆիզիկական փաստաթղթերը, այլև ապահովել դրանց լայն հասանելիությունը հետազոտողների, ուսանողների և հասարակության համար: Թվայնացման գործընթացը ներառում է մի շարք փուլեր, որոնք ապահովում են նյութերի վերարտադրումը, կարգաբերումն ու կառավարման ավտոմատացումը:

1. Թվայնացման հիմնական սկզբունքները: Թվայնացման ժամանակակից մոտեցումները հիմնված են հետևյալ սկզբունքների վրա.

- **Բարձրորակ սկանավորում և թվային պահպանություն.** փաստաթղթերը վերածվում են թվային ձևաչափի՝ ապահովելով դրանց հեշտ որոնելիություն և պահպանում:

- **Մետատվյալների ստեղծում.** թվային արխիվների արդյունավետ օգտագործման համար անհրաժեշտ է նկարագրող տվյալների (metadata) ավելացում, որը թույլ է տալիս

կատարել որոնում՝ ըստ հեղինակների, բովանդակության, ստեղծման ամսաթվի և այլ չափանիշների [Feather, Sturges, 2003, 417-419]:

- **Պահպանության և կրկնօրինակման ապահովում.** թվայնացված նյութերը պահվում են սերվերների կամ ամպային հարթակներում՝ կորստի ռիսկերը նվազեցնելու համար:

2. *Արխիվային կառավարման մոդելներ:* Արխիվային կառավարման ժամանակակից մոդելները հնարավորություն են տալիս համակարգված ձևով պահպանել, կազմակերպել և տարածել ռազմական, պատմական և գիտական աղբյուրները: Դրանցից ամենակարևորներն են՝

Օնթոլոգիական մոդելները – կիրառվում են բարդ գիտական արխիվների կառավարման համար՝ ապահովելով տվյալների ինտեգրվածություն և հասանելիություն: Օրինակ՝ CIDOC CRM-ը մշակվել է պատմամշակութային արխիվների համար:

Օբյեկտակենտրոն մոդելները – ներառում են թվայնացված փաստաթղթերը՝ որպես առանձին թվային օբյեկտներ՝ ապահովելով դրանց կարգաբերումը, որոնումը և օգտագործումը: Սա լայնորեն կիրառվում է ռազմական արխիվներում:

Թվային պահպանման համակարգեր (Digital Preservation Systems) – LOCKSS (Lots of Copies Keep Stuff Safe) և CLOCKSS (Controlled Lots of Copies Keep Stuff Safe) համակարգերը նախատեսված են գիտական և պետական փաստաթղթերի երկարաժամկետ պահպանման համար:

Բաց տվյալների կառավարման մոդելները (Open Data Management) – նպաստում են այնպիսի արխիվների ստեղծմանը, որոնք հասանելի են գիտական հանրությանը և հետազոտողներին: Սա կարևոր է ռազմական պատմության ուսումնասիրության համար, քանի որ թույլ է տալիս տարբեր աղբյուրների համադրման միջոցով վերլուծություններ կատարել:

3. *Թվայնացման մարտահրավերներն ու Արցախի համատեքստը:* Արցախի ռազմական պատմության ուսումնասիրության տեսանկյունից թվայնացումը կարևոր գործիք է տեղեկատվության պահպանման և հետազոտական օգտագործման համար: Սակայն այս գործընթացը բախվում է մի շարք մարտահրավերների.

- **Տեխնիկական սահմանափակումներ** – թվայնացման համար անհրաժեշտ են բարձրորակ սարքավորումներ, սերվերային հզորություն և տվյալների պահպանման ռազմավարություն:

- **Մատչելիության խնդիրներ** – ոչ բոլոր փաստաթղթերը կարող են հանրային հասանելիություն ունենալ ռազմական գաղտնիության կամ հեղինակային իրավունքի սահմանափակումների պատճառով:

- **Կադրային պատրաստվածություն** – անհրաժեշտ են գրադարանագետներ և արխիվագետներ, ովքեր տիրապետում են թվայնացման առաջատար տեխնոլոգիաներին:

4. *Զարգացման հեռանկարներ և առաջարկություններ.*

- **«Կաճառ» գիտական կենտրոնի գրադարանի համար թվայնացման ռազմավարության մշակում**, որը պետք է ներառի սկանավորման, արխիվացման և թվային կառավարման չափորոշիչներ:

- **Միջազգային համագործակցություն**՝ աշխարհի առաջատար գիտական արխիվների և ռազմական ուսումնասիրությունների կենտրոնների հետ փորձի փոխանակում իրականացնելու նպատակով:

- **Արհեստական բանականության գործիքների կիրառում**՝ OCR (Optical Character Recognition) տեխնոլոգիաների միջոցով հին փաստաթղթերի թվային մշակման և որոնելիության բարձրացման համար:

- **Ամպային պահոցների (Cloud Storage) և բլոկչեյն տեխնոլոգիաների օգտագործում**՝ թվային փաստաթղթերի անվտանգության և վավերականության ապահովման համար:

Կարելի է նշել, որ թվայնացման և արխիվային կառավարման նոր մոտեցումները կարող են էապես բարելավել Արցախի ռազմական պատմության վերաբերյալ տեղեկատվության պահպանման և հետազոտական գործընթացների արդյունավետությունը: Ֆինանսավորման պարագայում «Կաճառ» գիտական կենտրոնի գրադարանը կարող է որդեգրել առաջատար մոդելներ՝ ապահովելով տվյալների հասանելիություն և պաշտպանվածություն:

Գրադարանային կառավարման միջազգային փորձը. Հայաստանի ազգային և ՀՀ ԳԱԱ հիմնարար գիտական գրադարանների թվայնացման փորձը

Ժամանակակից գրադարանային կառավարման արդյունավետությունը մեծապես պայմանավորված է թվայնացման գործընթացներով, արխիվային քաղաքականությամբ և տվյալների կառավարման ժամանակակից համակարգերով: Աշխարհի առաջատար ազգային գրադարանները (օր.՝ British Library, Library of Congress, Bibliothèque nationale de France) որդեգրել են հստակ ռազմավարություն՝ մշակութային ժառանգության թվայնացման և բաց հասանելիության ապահովման ուղղությամբ: Մշակվում են նաև տեխնոլոգիական փոփոխության և նորարարության վերաբերյալ տեսական հիմքեր՝ քննադատներ կայացնելով, թե ինչպես կարող են այդ տեսությունները կիրառվել գրադարաններում ուսուցման ծրագրերի կառավարման շրջանակում: Տեսությունները նաև օգտագործվում են՝ հասկանալու համար, թե ինչպես է տեխնոլոգիան ինտեգրվում ուսուցման և ուսանելու գործընթացներում [Woodard, Hinchliffe, 2002, 39]:

Հայաստանում գրադարանային կառավարման զարգացումը նույնպես վերջին տարիներին մեծ ուշադրություն է գրավում, մասնավորապես՝ Հայաստանի ազգային գրադարանում (ՀԱԳ), ՀՀ ԳԱԱ հիմնարար գիտական գրադարանում, Երևանի պետական համալսարանի (ԵՊՀ) և այլ բուհերի գիտական գրադարաններում:

1. Հայաստանի ազգային գրադարանի թվայնացման ծրագրերը: Հայաստանի ազգային գրադարանը (ՀԱԳ) երկրում տեղեկատվական և մշակութային ժառանգության պահպանման առանցքային հաստատություններից մեկն է: Վերջին տասնամյակում գրադարանը մեծ ջանքեր է գործադրել թվայնացման ուղղությամբ՝ իրականացնելով հետևյալ նախաձեռնությունները.

• **Թվայնացված գրքերի և արխիվային փաստաթղթերի ստեղծում**. ՀԱԳ-ը թվայնացրել է տասնյակ հազարավոր փաստաթղթեր, այդ թվում՝ հին հայկական տպագիր գրքեր, հուշագրություններ, քարտեզներ, ձեռագրեր և թերթեր:

• **Հայկական հին մամուլի թվայնացում**. «Հայկական պարբերականների թվայնացման ծրագիր»-ը ներառում է XVIII-XX դարերի հայկական թերթերի ու ամսագրերի թվայնացումը, ինչը թույլ է տալիս հետազոտողներին ուսումնասիրել պատմական, քաղաքական և այլ նյութեր:

• **OCLC WorldCat համակարգի ինտեգրում**. Հայաստանի ազգային գրադարանը OCLC-ի միջազգային գրադարանային ցանցին միանալու վերջին փուլում է, ինչը հնարավորություն կընձեռի հայկական գրականությունը հասանելի դարձնել միջազգային գիտական հանրությանը:

• **OPAC (Online Public Access Catalog) համակարգի ներդրում**. ՀԱԳ-ն անցել է էլեկտրոնային գրացուցակի մոդելին՝ ապահովելով առցանց որոնման և տեղեկատվության կառավարման արդյունավետություն:

2. **ՀՀ ԳԱԱ հիմնարար գիտական գրադարանի փորձը**: Հայաստանի Գիտությունների ազգային ակադեմիայի (ՀՀ ԳԱԱ) հիմնարար գիտական գրադարանը երկրի առաջատար գիտական գրադարանն է, որն իր թվայնացման ծրագրերով նպաստում է գիտական տեղեկատվության պահպանմանը և տարածմանը:

• **ՀՀ ԳԱԱ էլեկտրոնային շտեմարանները**. Հիմնարար գիտական գրադարանն ունի սեփական էլեկտրոնային շտեմարանները, որտեղ հավաքագրվում են ԳԱԱ ինստիտուտների կողմից ստեղծված գիտական աշխատությունները:

• **Հին և հազվագյուտ գրականության թվայնացում**. ԳԱԱ-ն մեծ ուշադրություն է դարձնում հազվագյուտ գիտական նյութերի և մենագրությունների թվայնացմանը, հատկապես՝ բնական և հասարակական գիտությունների ոլորտում:

• **Համագործակցություն միջազգային կառույցների հետ**. ՀՀ ԳԱԱ հիմնարար գիտական գրադարանը համագործակցում է եվրոպական և ռուսական ակադեմիական գրադարանների հետ՝ գիտական տվյալների փոխանակման շրջանակներում:

3. **Հայաստանի բուհերի գիտական գրադարանների թվայնացման մարտահրավերները և փորձը**: Երևանի պետական համալսարանի (ԵՊՀ), Հայաստանի ամերիկյան համալսարանի (ՀԱՀ) և Հայաստանի ազգային պոլիտեխնիկական համալսարանի (ՀԱՊՀ) գրադարանները նույնպես ակտիվորեն մասնակցում են թվայնացման գործընթացին:

• **ԵՊՀ գիտական գրադարանը** ստեղծել է սեփական թվային գրադարան, որտեղ պահվում են համալսարանի պրոֆեսորադասախոսական կազմի գիտական աշխատությունները:

• **Հայաստանի ամերիկյան համալսարանի (ՀԱՀ) գրադարանն** ինտեգրված է միջազգային գրադարանային ցանցերին (օր.՝ EBSCO, ProQuest) և ապահովում է օտարերկրյա էլեկտրոնային աղբյուրների հասանելիություն:

- **Հայաստանի ազգային պոլիտեխնիկական համալսարանի (ՀԱՊՀ) գրադարանն** իրականացնում է տեխնիկական և ճարտարագիտական գրականության թվայնացում՝ ապահովելով առցանց մատչելիություն:

4. **«Կաճառ» գիտական կենտրոնի գրադարանի թվայնացման հեռանկարները:** Վերոհիշյալ փորձը կարող է կարևոր հիմք հանդիսանալ «Կաճառ» գիտական կենտրոնի գրադարանի կառավարման և զարգացման համար:

- **Մոդելավորել կառավարման համակարգը՝ հիմնվելով ՀՀ ԳԱԱ հիմնարար գիտական գրադարանի փորձի վրա՝** ապահովելով գիտական արխիվների համալրում, կարգավորում և թվային մատչելիություն:

- **Օգտագործել Հայաստանի ազգային գրադարանի թվայնացման մոտեցումները՝** ստեղծելով էլեկտրոնային շտեմարաններ, որոնք հասանելի կլինեն ինչպես Հայաստանի Հանրապետության, այնպես էլ միջազգային հետազոտողներին:

- **Արհեստական բանականության կիրառումը գրադարանային կառավարման մեջ՝** օրինակ՝ OCR (Optical Character Recognition) տեխնոլոգիաների միջոցով հին և հազվագյուտ փաստաթղթերի թվայնացում և նշաճանաչում:

Ռազմական գրադարանների և արխիվների լավագույն միջազգային մոդելները

Ռազմական գրադարաններն ու արխիվները կարևոր դեր են խաղում ռազմական պատմության, ռազմավարական հետազոտությունների և պաշտպանական քաղաքականության ձևավորման գործում [Welch, Meyer, MacDermid, Weiss, 2006, 5]: Միջազգային փորձը ցույց է տալիս, որ արդյունավետ ռազմական գրադարաններն ու արխիվները գործում են մի քանի հիմնական սկզբունքներով՝ թվայնացում, տեղեկատվական անվտանգություն, բաց տվյալների համակարգեր և մասնագիտական համագործակցություն:

1. ԱՄՆ Պաշտպանության դեպարտամենտի գրադարանային համակարգը (DOD Libraries)

ԱՄՆ պաշտպանության նախարարությունը (Department of Defense, DOD) ղեկավարում է բազմաթիվ ռազմական գրադարաններ և արխիվներ, որոնք միավորված են միասնական կառավարման համակարգում: Դրանցից ամենակարևորներն են .

US Army War College Library (ԱՄՆ ԶՈՒ ռազմաքաղաքական հետազոտությունների գրադարան) – այս գրադարանը մասնագիտացված է ռազմական տեսությունների, ռազմավարական ուսումնասիրությունների և անվտանգության քաղաքականության վրա: Այն ունի լայնածավալ թվային արխիվներ, որոնք ներառում են բաց հասանելիության հետազոտական զեկույցներ, ռազմավարական վերլուծություններ և պատմական փաստաթղթեր:

Defense Technical Information Center (DTIC) – սա ԱՄՆ ռազմական հետազոտությունների գլխավոր թվային շտեմարանն է, որը ներառում է միլիոնավոր փաստաթղթեր

ռազմական տեխնոլոգիաների, անվտանգության քաղաքականության և ռազմավարական հետազոտությունների վերաբերյալ: DTIC-ի մոդելը կարող է կիրառվել Արցախի «Կաճառ» գիտական կենտրոնի գրադարանի թվայնացման ռազմավարության համար՝ ստեղծելով կենտրոնացված էլեկտրոնային շտեմարան ռազմական հետազոտությունների համար:

Naval War College Library (Ռազմածովային քոլեջի գրադարան) – մասնագիտացված է ռազմածովային ռազմավարության, ռազմական պատմության և միջազգային անվտանգության ուսումնասիրությունների ոլորտներում: Այն ունի ռազմածովային գործողությունների թվային քարտեզների մեծ շտեմարան, ինչը կարող է օրինակ ծառայել Հայաստանի պաշտպանական մարտավարությունների հետազոտության համար:

2. Մեծ Բրիտանիայի ռազմական արխիվները և գրադարանները

Մեծ Բրիտանիայում ռազմական հետազոտությունները համակարգվում են մի քանի խոշոր ինստիտուտների կողմից.

Imperial War Museum Archives (Կայսերական ռազմական թանգարանի արխիվներ) – Մեծ Բրիտանիայի ամենամեծ ռազմական արխիվներից մեկը, որը ներառում է ինչպես փաստաթղթեր, այնպես էլ՝ լուսանկարներ, ձայնագրություններ և անձնական հուշեր: Արցախյան պատերազմների վավերագրումը կարող է օգտվել այս մոդելից՝ օգտագործելով արխիվային բազմաշերտ մոտեցում:

Royal United Services Institute (RUSI) Library – Մեծ Բրիտանիայի ռազմական հետազոտությունների թագավորական ինստիտուտի գրադարանը, որը ներառում է անվտանգության քաղաքականության և ռազմական դոկտրինների ուսումնասիրություններ:

British Library's Military Collection – Բրիտանական գրադարանն ունի հատուկ ռազմական ֆոնդեր, որոնք ընդգրկում են պատերազմների պատմությունը, ռազմավարական հետազոտությունները և ռազմական իրավունքները:

3. Ֆրանսիայի Պաշտպանության նախարարության պատմական ծառայությունը (SHD – Service Historique de la Défense)

Ֆրանսիան ունի եզակի ռազմական արխիվային մոդել, որը միավորում է ինչպես պատմական, այնպես էլ գործող զինված ուժերի հետազոտական կարիքները:

SHD (Service Historique de la Défense) – Ֆրանսիայի ՊՆ պատմական ծառայությունը կառավարվում է պաշտպանության նախարարության կողմից և ներառում է ռազմական արխիվներ, քարտեզներ, հրամանագրեր և գաղտնագերծված փաստաթղթեր: SHD-ն առանձնանում է իր **մոդուլային արխիվային կառավարման համակարգով**, ինչը թույլ է տալիս հասանելիություն ունենալ ռազմական փաստաթղթերին՝ ըստ ժամանակաշրջանի, ռազմական մասնագիտացման և գաղտնիության մակարդակի:

École Militaire Library (Էկոլ Միլիտերի գրադարան) – Ֆրանսիայի ռազմական ակադեմիայի հիմնական գրադարանը, որն ընդգրկում է ռազմավարական հետազոտություններ, ռազմական պատմություն և միջազգային անվտանգության ուսումնասիրություններ:

4. Ռուսաստան. ռազմական պատմության արխիվները և գրադարանները

Ռուսաստանում ռազմական պատմական հետազոտությունների համար գործում են մի քանի խոշոր արխիվներ.

Ռուսաստանի Պաշտպանության նախարարության կենտրոնական արխիվը (ЦАМО РФ) – պահպանում է ռուսական և սովետական ռազմական փաստաթղթերը, որոնք վերաբերում են XIX-XX դարերի ռազմական պատմությանը: Այս մոդելը կարող է օրինակ ծառայել Արցախի պաշտպանության բանակի արխիվային կառավարման համար՝ ապահովելով մանրակրկիտ փաստաթղթավորում և ռազմակրթական հետազոտություններ:

ՌԴ Զինված ուժերի Կենտրոնական գիտական գրադարանը (Центральная научная библиотека ВС РФ) – ռուսական զինված ուժերի գիտական գրադարանը, որը ներառում է ռազմավարական վերլուծություններ, մարտավարական ուսումնասիրություններ և տեխնիկական հետազոտություններ:

5. Ռազմական արխիվների կառավարման միջազգային ստանդարտները

Ռազմական արխիվների արդյունավետ կառավարման համար միջազգային մակարդակով կիրառվում են մի շարք ստանդարտներ.

- **ISAD(G) (International Standard for Archival Description)** – օգտագործվում է փաստաթղթերի արխիվացման միջազգային ստանդարտիզացման համար [International Council on Archives, 2000]:

- **EAD (Encoded Archival Description)** – արխիվային նյութերի թվային կառավարման միջազգային համակարգ [Library of Congress, 2002]:

- **Dublin Core Metadata Initiative (DCMI)** – թվային արխիվների և գրադարանային հավաքածուների կառավարման ստանդարտ [Dublin Core Metadata Initiative, 2025]:

«Կաճառ» գիտական կենտրոնի ռազմական գրադարանի և արխիվի զարգացման հեռանկարները

Հաշվի առնելով վերոնշյալ միջազգային մոդելները՝ «Կաճառ» գիտական կենտրոնի գրադարանը կարող է.

- **Ինտեգրել թվային արխիվների կառավարման առաջատար մոդելները՝** կիրառելով OCLC WorldCat, DTIC կամ ISAD(G) ստանդարտները:

- **Ստեղծել մասնագիտացված ռազմական հետազոտությունների շտեմարան՝** հետևելով ԱՄՆ, Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի ռազմական գրադարանների փորձին:

- **Օգտագործել արհեստական բանականության և OCR տեխնոլոգիաներ՝** հին փաստաթղթերի թվայնացման համար:

- **Կազմակերպել միջազգային համագործակցություն՝** Բրիտանիայի՝ RUSI, ԱՄՆ՝ DTIC և Ֆրանսիայի՝ SHD արխիվային կառույցների հետ:

Այսպիսով՝ «Կաճառ» գիտական կենտրոնի գրադարանի ռազմագիտական ֆոնդը կարող է որդեգրել միջազգային լավագույն փորձը՝ դառնալով կարևոր հետազոտական հարթակ Արցախի ռազմական պատմության ուսումնասիրման համար:

«Կաճառ» գիտական կենտրոնի ռազմագիտական շտեմարանների դերը: Այն կարևոր դեր կարող է ստանձնել Արցախի ռազմական պատմության հետազոտման մեջ: Հատկանշելի է թեմատիկ շտեմարանների կարևորությունը ռազմական պատմության ուսումնասիրման համար, արխիվային փաստաթղթերի վերլուծությունը և գիտական շրջանառությունը, Արցախի պաշտպանության բանակի ուսումնասիրության մեթոդաբանական մոտեցումները:

Խնդիրները և զարգացման հեռանկարները

Գրադարանային կառավարման համակարգերի ներդրման հնարավորությունները սահմանափակ են: Այն հաղթահարելու իրատեսական ճանապարհը համապատասխան միջազգային դրամաշնորհի ներգրավումն է: Նույն եղանակով կարելի է լուծել թվայնացման և բաց հասանելիության խնդիրները: Այս հարցում կարող են աջակցել նաև Հայաստանի ազգային գրադարանի և ՀՀ ԳԱԱ հիմնարար գիտական գրադարանի մասնագետները: Դիտարկելի են նաև միջազգային համագործակցության հեռանկարները, մանավանդ՝ «Կաճառ» գիտական կենտրոնի զարգացման հնարավոր ուղիների հստակեցման և նորարարական տեխնոլոգիաների ներդրման համատեքստում:

Եզրակացություն

Ուսումնասիրության արդյունքները հաստատում են, որ Արցախի Հանրապետության պաշտպանության բանակի վերաբերյալ գիտատեղեկատվական նյութերի պահպանումը, թվայնացումը և հանրահռչակումը ոչ միայն գրադարանագիտության արդի հիմնախնդիրներից են, այլև կարևորում են այդ գործընթացները որպես ռազմավարական նշանակություն ունեցող ազգային ու միջազգային օրակարգի բաղադրիչներ: Ցուցադրվեց, որ թվայնացման և գրադարանային կառավարման առաջատար միջազգային փորձը, ներառյալ ռազմական արխիվների պահպանման և մատչելիության մոդելները, կարող են կիրառվել նաև հայկական գիտական հաստատություններում՝ մասնավորապես «Կաճառ» գիտական կենտրոնի գրադարանում:

Հետազոտության ընթացքում առանձնացվեցին հետագա ուսումնասիրությունների մի շարք կարևոր ուղղություններ՝ ներառյալ Պաշտպանության բանակի վերաբերյալ փաստաթղթերի համալիր թվայնացման ռազմավարության մշակումը, հայկական ռազմական արխիվների ինտեգրումը միջազգային շտեմարաններին, ինչպես նաև Արցախի

թեմատիկայի վրա տեղեկատվական պատերազմի ազդեցության բազմաշերտ վերլուծությունը: Այս ուղղությունները կարիք ունեն ինչպես գիտական, այնպես էլ քաղաքական մոտեցումների փոխլրացման՝ ապահովելու համար ռազմավարական հիշողության պաշտպանությունն ու շարունակականությունը:

Նախաձեռնության իրագործելիությունն առավելագույնս կախված է ոլորտային դերակատարների՝ պետական, ակադեմիական և հասարակական ինստիտուցիաների համակարգված և գործընկերային ներգրավվածությունից: Այս համատեքստում գիտական և գրադարանային համայնքի համար կարևորվում են հետևյալ առաջարկությունները.

ա) Արցախին վերաբերող գիտական նյութերի թվայնացումը, արխիվային պաշտպանությունը և հանրահռչակումը հոչակել որպես պետական ու հանրային առաջնահերթություն, ընդգրկելով դրանք ազգային տեղեկատվական անվտանգության և մշակութային ժառանգության պահպանման ռազմավարություններում:

բ) ամրապնդել միջազգային գիտական համագործակցությունը, մասնավորապես՝ ռազմական պատմության, գրադարանագիտության և թվային մարդագիտության ոլորտներում գործող հեղինակավոր կենտրոնների, թանգարանների և գիտահետազոտական հիմնարկների հետ:

գ) համակարգված կերպով ընդլայնել «Կաճառ» գիտական կենտրոնի գրադարանային և արխիվային շտեմարանները, նպաստելով դրանց մասնագիտացված վերակազմակերպմանը, թվայնացմանը և բաց գիտական հասանելիության սկզբունքով օգտագործմանը:

Վերոնշյալ ուղղությունների արդյունավետ իրականացման համար անհրաժեշտ է համապատասխան ֆինանսական միջոցների ներգրավում՝ ներառյալ ազգային բյուջետային ծրագրերը, մասնավոր հատվածի ներդրումները, ինչպես նաև միջազգային գիտական ու մշակութային ֆոնդերի դրամաշնորհային աջակցությունը:

Այսպիսով, Արցախի պաշտպանության բանակի վերաբերյալ գիտական տեղեկատվական ժառանգության պահպանումը և արժևորումը պետք է դիտարկվի որպես պատմական պատասխանատվության, գիտական հիշողության և տեղեկատվական ինքնիշխանության միաժամանակյա դրսևորում:

SUMMARY

This study examines the preservation, dissemination, and research challenges associated with scientific and informational materials about the Defense Army of the Republic of Artsakh. Given the consequences of Azerbaijani-Turkish aggression and the hybrid warfare against Armenian statehood, safeguarding Artsakh-related archival materials is a strategic priority. The research explores international best practices in library management, digitization strategies, and information security. The study underscores the importance of mobilizing scientific and cultural resources, integrating library and archival institutions, and strengthening collaborations with global academic communities to ensure the accessibility and protection of Artsakh's intellectual heritage.

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Ավանեսով Հ., «Կաճառ» գիտական կենտրոնը և Արցախյան ազգային ազատագրական պայքարի տարեգրությունը // «Կովկասը՝ մեր ընդհանուր տուն» միջազգային գիտաժողովի հոդվածների ժողովածու, Ստեփանակերտ, Դիզակ պլուս, 2017, էջ 2:
2. Ավանեսով Հ., Արցախյան ազատամարտի տարեգրության ստեղծման ճանապարհին. «Կաճառ» (ԿԳԿ-ի տարեգիրք): Գիրք 3, Շուշի, «Կաճառ» գիտական կենտրոնի հրատ., 2014, 272 էջ // «Մեսրոպ Մաշտոց» համալսարանի Լրատու (գիտական հոդվածների պարբերական ժողովածու), Երևան, «Լիմուշ», 2016, էջ 461-464:
3. «Հայկական շարունակական հրատարակությունների համահավաք գրացուցակ» էլեկտրոնային շտեմարան, [էլեկտրոնային աղբյուր] URL: <https://tert.nla.am/mamul/Kacar2006/Table.html>:
4. Հարությունյան Մ., «Կաճառ» գիտական կենտրոնի գործունեությունը (2006 թ. փետրվարի 20 – 2007 թ. դեկտեմբերի 20) // Կաճառ: Գիրք 1, Շուշի, «Կաճառ» գիտական կենտրոնի հրատ., 2008, էջ 5-29 (12):
5. Հարությունյան Վ., Գիտական կենտրոնը գործում է // Կաճառ, հունիս, 2006 թ., № 4, էջ 1:
6. Հովհաննիսյան Լ., Հիմնական գիտական գրադարանի ստեղծման ճանապարհին // Կաճառ: Գիրք 1, Շուշի, «Կաճառ» գիտական կենտրոնի հրատ., 2008, էջ, 227-230:
7. Ղուլյան Հ., «Կաճառ» գիտական կենտրոնի գործունեությունից (2008 թվական) // Կաճառ: Գիրք 2, Շուշի, «Կաճառ» գիտական կենտրոնի հրատ., 2014, էջ (226-236) 231:
8. Մկրտչյան Կ., Գիտական ներուժի զարգացման համար // Կաճառ, նոյեմբեր, 2006 թ., № 9, էջ 1:
9. Մկրտչյան Կ., Գիտության զարգացումը՝ ի նպաստ պետության ամրապնդման // Կաճառ, մարտ, 2006 թ., № 1, էջ 1-2:
10. Ստացվեց գրքերի առաջին խմբաքանակը // Կաճառ, հուլիս, 2006 թ., № 5, էջ 4:
11. Ք.[ոչարյան] Յու., Հիմնարար գիտական գրադարան. խնդիրներ ու զարգացման հեռանկարներ // Կաճառ, նոյեմբեր, 2006 թ., № 9, էջ 1:
12. Ք.[ոչարյան] Յու., Ստեղծվում է առաջին անհատական ֆոնդը // Կաճառ, սեպտեմբեր, 2006 թ., № 7, էջ 1:
13. Ֆունդամենտալ գիտական գրադարանի ստեղծման ճանապարհին // Կաճառ, սեպտեմբեր, 2006 թ., №7, էջ 1:
14. Dublin Core Metadata Initiative. *Dublin Core Metadata Element Set, Version 1.1*. Accessed June 4, 2025. [Electronic Resource] URL: <https://www.dublincore.org/specifications/dublin-core/dces/>, 31.03.2025.
15. Feather, J., & Sturges, P. (Eds.). *International encyclopedia of information and library science* (2nd ed.). Routledge. 2003. P. 417-419.
16. International Council on Archives. *ISAD(G): General International Standard Archival Description*. 2nd ed. Paris: International Council on Archives, 2000. [Electronic Resource] URL: <https://www.ica.org/en/isadg-general-international-standard-archival-description-second-edition>. (4.04.2025):

17. Library of Congress. *EAD: Encoded Archival Description Tag Library (Version 2002)*. Washington, DC: Library of Congress, 2002. [Electronic Resource] URL: [https://www.loc.gov/ead/\(31.03.2025\)](https://www.loc.gov/ead/(31.03.2025)):
18. Welch, E., Meyer R., MacDermid Sh., and Weiss H., *Military Libraries: Their Roles and Importance*. West Lafayette, IN: Military Family Research Institute at Purdue University, May 2006. [Electronic Resource] URL: <https://www.mfri.purdue.edu/wp-content/uploads/2018/03/Military-Libraries-Their-Roles.pdf>. (4.04.2025):
19. Woodard B., Hinchliffe L., Technology and Innovation in Library Instruction Management, *Journal of Library Administration*, Volume 36, 2002, Issue 1-2, Pages 39-55 | Published online: 12 Oct 2008. URL:https://doi.org/10.1300/J111v36n01_04 (4.04.2025):